

CONSIDERAȚII PRIVIND UNELE MATERIALE TEGULARE DE LA ULPIA TRAIANA SARMIZEGETUSA

Materialul tegular civil de la Ulpia a fost discutat de-a lungul anilor în mai multe lucrări¹, fără ca vreuna să epuizeze subiectul. Niște rîndurile de față nu au această pretenție, ci doar să completeze și eventual să îmbogățească informația privind subiectul respectiv.

Principala metodă pe care o vom folosi în acest studiu este analogia între abrevierea folosită și numele cunoscute din epigrafie. În cazurile în care abrevierile nu au corespondent epigrafic cunoscut, completările trebuie văzute doar ca ipoteze, pe care descoperirii ulterioare le vor confirma sau infirma.

*

1. Stampila VAR MAR (V+A+R M+A+R), pl. I/fig. 1, a fost descoperită pe mai multe fragmente de *tegulae*, provenite din ruinele Ulpiei. Ea are o formă dreptunghiulară, de $10 \times 2,5$ cm, cu colțurile rotunjite, având la capete două triunghiuri reliefate; literele sunt în relief și au o înălțime de 1,7 cm.

Stampila a fost citită [A]VR(elius) MAR(ianus)². Deoarece abrevierea este „cu totul ipotecic”³ și impropriu numelui Aurelius, ne-am gîndit că ligatura V+R poate ascunde de fapt o ligatură V+A+R⁴, abrevierea numelui Varius. Abrevierea MAR poate proveni de la mai multe nume: Marianus, Marcus, Martialis etc.

La Ulpia a fost descoperit un fragment de stelă funerară⁵, purtînd numele lui Varius Martialis, decurion al coloniei Sarmizegetusa.

În concluzie, presupunem că stampila în discuție poartă abrevierea numelui lui Varius Martialis, care, probabil, a donat materialul tegular discutat.

2. Tipul de stampilă din pl. I/fig. 2 a fost citit pînă acum în diferite feluri: Ianuarius⁶, Ianu(ari)⁷, Iulius Val⁸.

Stampila în discuție, cu dimensiunile de 10×3 cm, literele de 2 cm, în *tabula ansata*, are patru impresiuni, spre deosebire de o altă stampilă asemănătoare, care are cinci impresiuni. Cele două stampile au fost discutate împreună⁹, dar ele necesită, fiecare, o interpretare independentă.

Considerăm că cele patru impresiuni ale primei stampile pot fi grupate în trei feluri: IVN (citit retrovers), IAN (citit de la stînga la dreapta, cu litera N inversată) și IVLI (citit retrovers, cu lambda în loc de L). Deoarece sunt singurele

¹ N. Branga, în *Sargetia*, XI—XII, 1974—1975, p. 81—100; N. Gudea, în *Apulum*, XVI, 1978, p. 140; IDR, III/2, s.a.

² N. Branga, *op. cit.*, p. 83; IDR, III/2, nr. 546.

³ N. Branga, *loc. cit.*

⁴ Toate stampilele sunt greu lizibile.

⁵ I. I. Russu, în *Sargetia*, V, 1968, p. 93—94; IDR, III/2, nr. 458.

⁶ *Sargetia*, I, 1937, p. 35, fig. 13.

⁷ N. Branga, *op. cit.*, p. 86; N. Gudea, *op. cit.*, p. 140.

⁸ IDR, III/2, nr. 555 și 560, fig. 403.

⁹ IDR, III/2, nr. 560; N. Branga, *op. cit.*, p. 86.

abrevieri posibile, numele de pe ștampilă ar putea fi: Iunius, Januarius sau Julius, ultimele două nume fiind întâlnite la Ulpia¹⁰.

3. Această ștampilă, pl. I/fig. 3, a fost discutată, alături de precedenta, după cum am menționat în rândurile de mai sus, fără a se considera că este un alt tip¹¹.

Intr-adevăr, ștampilele seamănă atât la stilul de imprimare, cât și la caracterele literelor. Spre deosebire de precedenta, aceasta are cinci impresiuni, plasate într-un cartuș de $11 \times 3,5$ cm. Prima impresiune este o hastă verticală, iar ultima un A. La tipul prezentat anterior, atât prima cât și ultima hastă sunt verticale, provenind de la I sau N. Ștampila din fig. 3 a fost citită AVIVI (citat retrovers) sau IANV(arius)¹² și ALIAL (Ala I Alpinorum)¹³.

Tinând seama că impresiunea din mijloc are o continuare spre vîrful V-ului din dreapta, propunem lectura IVL VA (Iulius Valens). IVL VA ar putea fi una și aceeași persoană cu I.VAL, C.IVA, CIV¹⁴ sau poate IVLIVS¹⁵.

Indiferent cine se ascunde sub această abreviere, credem că ștampilele prezentate în fig. 2 și 3 sunt contemporane, chiar dacă nu aparțin aceluiași producător.

4. Vom discuta în continuare două tipuri de ștampile, una cunoscută de mult în literatura de specialitate¹⁶, pl. I/fig. 4, iar alta inedită, descoperită în timpul campaniei din 1986, în clădirea EM 24, pl. I/fig. 5.

Stampila din fig. 4 a fost imprimată în două variante, MARCI și ARCI, pe aceeași țiglă¹⁷. Cu toată această deosebire, este, credem, evident că ele aparțin aceluiași producător.

Țigla descoperită recent poartă ștampila VL MAR (ligatură V+L) și are caractere foarte asemănătoare cu precedenta. Datorită asemănării dintre cele două ștampile, bănuim că țiglele provin din același atelier, iar abrevieră aparține lui VL(piis) MARCI(anus). Eventuale descoperiri ulterioare pot confirma această ipoteză.

5. Stampila GIM a fost descoperită în cursul campaniei din 1980¹⁸. În cursul campaniilor următoare, s-au mai găsit două fragmente, unul la edificiul 002, iar altul la EM 20. Cartușul este dreptunghiular, având în interior două anse, literele săit în relief și au o înălțime de trei centimetri (pl. I/fig. 6).

Există trei personaje care ar putea fi proprietarii ștampilei: Caius Iulius Marciianus, decurion al coloniei Ulpia Traiana și prefect al pagusului Aquae¹⁹, Caius Iulius Maximinus, guvernator consular al Daciei²⁰ și Caius Iulius Marcus, din colegiul meșteșugarilor²¹.

6. Din ștampila MVP (pl. I/fig. 7) a apărut pînă acum un singur exemplar,

¹⁰ IDR, III/2, p. 470.

¹¹ N. Branga, *loc. cit.*; C. Daicoviciu, în *Dacia*, III—IV, 1927—1932, p. 543, 552, 555, fig. 50, 2.

¹² CIL, III, 8075, 1; IDR, III/1, p. 236; C. Daicoviciu, în *Dacia*, III—IV, 1927—1932, p. 543.

¹³ TglB, XIV, 207, p. 52; C. Daicoviciu, *loc. cit.*

¹⁴ IDR, III/2, nr. 560.

¹⁵ IDR, III/2, nr. 557.

¹⁶ CIL, III, 8075, 18; AEM, XIII, 1889, p. 199; N. Branga, *op. cit.*, p. 88; N. Gudea, *op. cit.*, p. 140; IDR, III/2, nr. 561.

¹⁷ Muzeul din Deva, nr. inv. 2438.

¹⁸ H. Daicoviciu și colab., în *MCA* (a XV-a sesiune de rapoarte), Brașov, 1981, p. 252.

¹⁹ IDR, III/3, nr. 10.

²⁰ IDR, III/3, nr. 213.

²¹ IDR, III/2, nr. 417.

descoperit în campania anului 1984, în curtea clădirii 002, în apropierea fintinii. Tot acestui tip ar putea să-i aparțină și fragmentul VP²².

Stampila păstrată integral are dimensiunile de $8,5 \times 4$ cm, iar literele au o înălțime de 3 cm. Cele trei litere sunt plasate într-un cartuș dreptunghiular, imprimat astfel încât literele ies în relief.

Studiind lista persoanelor care ar putea fi reprezentate de abrevierea MVP, ne-am oprit la mai multe posibilități, urmând ca eventuale noi descoperiri să indice mai exact personajul: M(arcus) Ulpius²³, M(arcus) Ulpius Phoebus din Micia²⁴, Ulpius Provincialis din Micia²⁵, Valerius Philinus²⁶ și Val(erius) Proculeanus²⁷.

7. Stampila LOPL face parte tot din descoperirile ultimilor ani (pl. I/fig. 8).

În anul 1980, a fost descoperită o țiglă cu un fragment de stampilă OPL, citit retrovers²⁸, iar în 1984, în curtea clădirii 002, a fost descoperită o țiglă întreagă, cu stampila LOPL, având cartuș dreptunghiular de $10,5 \times 5$ cm, litere în relief, înalte de 2,7 cm.

Bănuim că stampila aparține unui personaj încă necunoscut epigrafic: L(u-cius) OP(elius) L....

8. Stampila M·I·D a fost descoperită la Ulpia Traiana Sarmizegetusa, pentru prima dată, în secolul trecut. Muzeul din Deva păstrează un fragment de țiglă cu stampilă, având hasta verticală a lui I și D, trecută în inventar ca II. La o analiză atentă, s-a constatat că este vorba de fapt de stampila MID. Un alt exemplar a fost descoperit în 1974, la templul lui Liber Pater, iar în ultimii ani descoperirile de stampile MID la Ulpia s-au înmulțit²⁹, ajungind astăzi la 10 exemplare, printre care și o piesă întreagă (pl. I/fig. 9).

Datorită contextului arheologic în care au fost descoperite, acum putem data cu aproximativitate aceste stampile. La edificiul EM 22, cît și la EM 24, țiglele cu această stampilă au fost găsite în nivelul inferior, ceea ce le datează la începutul secolului al II-lea e.n.

Acest tip, M·I·D, este diferit de tipul nr. 263 din IDR, III/1, dat ca identic³⁰. Tegulele descoperite la Tibiscum, Zăvoi, Criciova, cu stampila MID, considerate ca identice, au înălțimea literelor de 1,8–2 cm, nu au chenar și semne despărțitoare, iar literele sunt mult mai neîngrijit lucrate. Cele de la Ulpia sunt mai îngrijite, literele au 4 cm înălțime, iar între ele este un semn despărțitor, în formă de „inimă“.

Chiar dacă producătorul ar fi același, nu putem admite că numerosul material tegular de la Sarmizegetusa, stampilat M·I·D, a fost adus, sau că la Ulpia a funcționat o filială a unui atelier din Tibiscum, după cum susține N. Branga³¹.

Pentru întregirea numelui, propunem M(arcus) (Iulius) D(onatus), sau D(ubitus). Înind seama că este o stampilă timpurie, Marci Iulii sunt obișnuiți la Ulpia, iar cognomenul Donatus este menționat în capitala Daciei. Este de remarcat că la Ulpia a funcționat un atelier aparținând lui M.SER.DON(atus)³².

²² CIL, III, 8075, 22; IDR, III/2, nr. 568; fragmentul VP nu este menționat de N. Gudea, loc. cit.

²³ IDR, III/2, nr. 184.

²⁴ IDR, III/3, nr. 31 și 136.

²⁵ IDR, III/3, nr. 170.

²⁶ IDR, III/2, nr. 456.

²⁷ IDR, III/2, nr. 452.

²⁸ H. Daicoviciu și colab., op. cit., p. 253.

²⁹ H. Daicoviciu și colab., op. cit., p. 254.

³⁰ IDR, III/1, nr. 263, cu bibliografia.

³¹ IDR, III/2, nr. 560 a.

³² IDR, III/2, nr. 565.

9. Recent au fost identificate în Muzeul din Deva trei piese (una ilizibilă)³³, provenite de la Ulpia (pl. I/fig. 10 și 11). Stampila a fost citită pînă acum în mai multe feluri: FRI³⁴, FR³⁵, FREA³⁶. Înclinăm să citim stampila ca PRFA, scris retrovers. Stampila ar fi putut apartine, ca donație, lui Papirius Rufus Fa... (Fabianus?), fost procurator al aurărilor, după cum vorbește epitaful său, descoperit la Ampelum³⁷. Este posibil ca acest demnitar să fi deținut și unele funcții în capitală, în care calitate a putut dona țiglele menționate.

Ipotetic, considerăm că ar putea fi și abrevierea lui Procilius Fa(bianus). Nomenul Procilius este foarte frecvent la Ulpia, fără ca pînă acum să apară alături de cognomenul Fabianus.

10. În Muzeul din Deva se păstrează o cărămidă cu un text incizat înainte de ardere (pl. I/fig. 12). Țigla, de dimensiunile $30 \times 21 \times 2$ cm, a mai fost publicată în IDR, III/2, nr. 569, cu bibliografia mai veche. Atât lucrările mai vechi³⁸, cât și IDR, III/2 citesc textul „b XII“, presupunindu-se că ar putea avea „vreo legătură cu lucrările în vreo cărămidărie sau chiar cu numărul de ordine al Leg. XIII Gemină din Apulum“³⁹.

Intr-adevăr, la prima vedere, citirea „b XIII“ pare corectă, dar urmărind tipurile de litere b cursiv folosite în Dacia⁴⁰, observăm că toate au bucla orientată spre stînga și nu spre dreapta, cum este în cazul de față. De aici tragem concluzia, că nu poate fi litera b, ci D și, deci, inscripția trebuie citită DXIII, adică 513. Avem de-a face, se pare, cu o țiglă pe care s-a trecut un număr, în cursul lucrărilor dintr-o cărămidărie.

În Dacia există analogii pe două fragmente de *tegulae*, unul descoperit la Buciumi⁴¹, iar celălalt provenit recent de la Ulpia⁴². Stampila de la Buciumi a fost citită IIIDC, iar cea de la Ulpia D, aceasta fiind aplicată lingă stampila PR.COS.

MIHAI BĂDĂU-WITTENBERGER

ON SOME TEGULAR MATERIALS FROM ULPIA TRAIANA SARMIZEGETUSA

(Summary)

Relying on epigraphically known Roman names, the author attempts to complete the list of producers and donors of the tegular material at Sarmizegetusa. The following lectures are proposed: for stamp nr. 1, Varius Martialis; for nr. 2, Iunius, Ianuarius or Iulius; for nr. 3, Iulius Valens; for nr. 4, Ulpius Marcianus; for nr. 5, Caius Julius Marcianus, Caius Iulius Maximinus, or Caius Iulius Marcus; for nr. 6, Marcus Ulpius, Marcus Ulpius Phoebus, Ulpius Provincialis, Valerius Philinus, or Valerius Proculleanus; for nr. 7, Lucius Opelius L...; for nr. 8, Marcus Iulius Donatus or Dubitatus; for nr. 9, Papirius Rufus Fabianus, or Procilius Fabianus; and for nr. 10, DXIII, i. e. 513.

³³ În Muzeul din Deva, nr. inv. 2255, 2256, 2257.

³⁴ CIL, III, 12636; N. Branga, *op. cit.*, p. 90; N. Gudea, *op. cit.*, p. 140.

³⁵ CIL, III, 12636; ErdM, 1902, p. 340.

³⁶ Klio, X, 1910, p. 497, nr. 11.

³⁷ IDR, III/3, nr. 359.

³⁸ AEM, IX, 1885, p. 244, nr. 13; CIL, III, 8077, 17.

³⁹ IDR, III/2, *loc. cit.*

⁴⁰ IDR, I, p. 181.

⁴¹ E. Chirilă și colab., *Castrul roman de la Buciumi. Contribuții la cunoașterea limesului Daciei Porolissensis*, Cluj, 1972, p. 118, pl. CXL, 2.

⁴² Informație amabilă I. Piso, pentru care îi mulțumim.

fig.1.

fig.6.

fig.2.

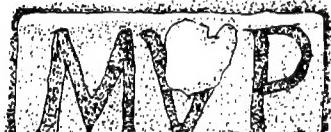

fig.7.

fig.3.

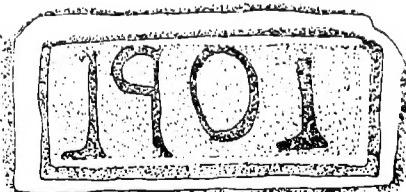

fig.8.

fig.4.

fig.5.

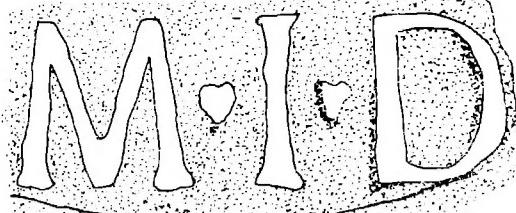

fig.9.

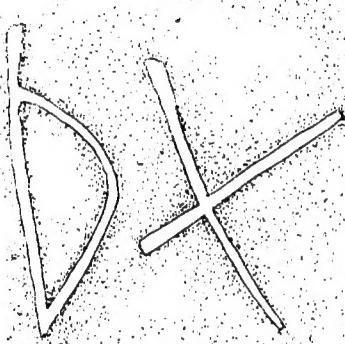

fig.12.

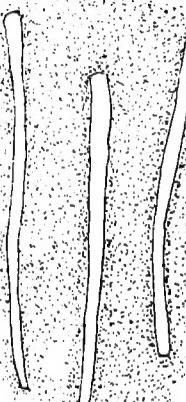

fig.11.

fig.10.

Pl. I. Material tegular ștampilat de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa.